

Епістолярний жанр як важливий засіб батьківського виховання

Тетяна ЗАВГОРОДНЯ,

доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Епістолярні жанри відомі ще з античних часів. Розвиток людського спілкування характеризується певними особливостями з огляду на те, що йдеться про важливий засіб зв'язку із суспільним життям, який нерідко заміняв регулярну пресу. Тому листування є одним з найважливіших джерел для вивчення історії суспільної думки, політичної, економічної і культурної сфер життя. Особливе значення воно мало в історії художньої літератури, передусім щодо розуміння цілісної картини сприйняття портрету автора, історико-культурного й суспільного контекстів певної епохи. Отже, вивчення епістолярію, зокрема епістолярію письменників, дуже важливо не лише з позицій літературознавства, а й педагогіки і психології.

У другій половині ХХ ст. серед науковців, зокрема педагогів, посилилась увага до гендерної проблематики. Українські дослідники теж не залишилися осторонь цього руху. Щоправда, ще 1997 року в широко відомому «Українському педагогічному словнику» терміни *гендер*, *гендерне виховання*, *гендерний розвиток дитини*, *гендерний підхід* тощо взагалі відсутні [2]. Але пройшло лише декілька років, і в «Енциклопедії освіти» (К., 2008) означені поняття були розглянуті досить детально.

Представники сучасної гендерної теорії не заперечують тих чи інших біологічних, соціальних, психологічних відмінностей між чоловіками та жінками. Вони наполягають на тому, що сам по собі факт розбіжностей не такий уже й важливий. Натомість більш суттєвою є їхня соціокультурна оцінка та інтерпретація, а також побудова певної системи на основі цих розбіжностей. Інакше кажучи, гендерний підхід базується на положенні, що важливі не так біологічні відмінності між чоловіками й жінками, як те культурне і соціальне значення, яке вбачає суспільство у цих відмінностях. Зазначимо, що нині відчутно зріс інтерес до так званих «чоловічих досліджень». Зокрема, Г.М. Ларіонова стверджує, що якщо «жіноче питання» було одним із ознак ХІХ ст., то сьогодні йдеться про актуалізацію «чоловічого питання» [3, с.129]. Це стосується сучасної педагогіки, передусім проблем виховання у сім'ї.

У педагогічній науці вже давно доведено принцип важливості *сімейного виховання*, хоча досі не вироблено відповідного поняттєвого апарату, не з'ясовано різницю між *родинною педагогікою* (див., напр., працю М.Г. Стельмаховича [5]) і педагогікою *батьківською*. Не випадково видатний педагог В.О. Сухомлинський довго вагався, як назвати одну зі своїх книжок – *Батьківською* чи *Сімейною педагогікою*. І дійшов висновку, що назва «*Батьківська*

педагогіка» буде точнішою [9, с. 21], незважаючи на те, що його книга була насамперед про сім'ю в цілому.

Дуже часто дослідники, яку б термінологію вони не використовували, не вбачають різниці між вихованням *материнським* та *батьківським* (у вузькому значенні цього слова). Однак в українській педагогіці вже висловлювалася думка про особливе значення саме *батьківського* виховання (наголошуємо, у вузькому значенні). Так, у творчому доробку галицької вчительки І.В. Петрів велика увага приділяється ролі батька у вихованні. Саме батько мав би стати зразком в усьому для підростаючого покоління: він впливає на дітей своїми чесними вчинками, прямолінійністю, мужністю, рішучістю [6, с. 80]. З цього погляду особливе зацікавлення викликають листи, що їх писали батьки до своїх дітей (переважно синів).

Традиції використання листів не лише в соціально-культурному сенсі, а й як спосіб педагогічного впливу на адресата (чи адресатів) в українській культурі відомі ще від часів Володимира Мономаха. Його знамените «Повчання» охоплює: релігійні вказівки; правила щодо обов'язків князя; життєпис автора, що має слугувати дітям прикладом і наукою. Але про що б не писав Мономах, скрізь чітко проглядаються проблеми виховання, які його особливо хвилювали. «Повчання» є яскравим прикладом саме *батьківської педагогіки*, адже київський князь звертається до своїх синів з настановами правильно поводитися, допомагати бідним, вдовицям і сиротам. «Що вмієте, – зауважує він, – того не забувайте, а чого не вмієте, того вчіться... І нехай сонце не застає вас у постелі...». По суті, перед нами не лише *перша автобіографія* в історії вітчизняної літератури, а й *метод виховання* особистості, *перший досвід* прямого звернення до майбутніх поколінь

(спадкоємців), *відверта розповідь* про своє життя і *повчання* про необхідність думати і діяти насамперед в ім'я Божих заповідей, настанов, честі й справедливості, що надаються не духовною особою, а державним діячем, людиною, яка життям своїм утвердила право на це.

Надалі в історії європейської літератури традиція звернення батьків до дітей знайшла яскраве втілення в творчості англійського письменника Філіппа Честерфільда (1694–1773). Зазначимо, що в «Листах до сина» йшлося про його позашлюбного сина. Він почав їх писати трьома мовами – англійською, французькою й латиною ще відтоді, як хлопчику не виповнилося десяти років, щоб навіть від простого їх читання відбувалося засвоєння нових знань. Це був своєрідний педагогічний експеримент, у якому на початку особливе значення мали звичайні батьківські почуття, а згодом – суто навчальний матеріал, якого інколи навіть забагато: йдеться про географію, міфологію, давню історію тощо. Поступово листи стають інтимнішими, відвертішими, а поради та наставляння – різнобічними і серйозними. Складається враження свідомого створення ілюзії справжньої й живої бесіди з сином, який знаходиться далеко від батька.

Ф.Честерфільда можна вважати не лише письменником, публіцистом, філософом-моралістом, істориком, а й педагогом, який використовував епістолярний жанр як важливий дидактичний і виховний засіб, а його листи яскравим зразком *батьківської педагогіки*, побудованої на основі біблійних настанов. За змістом вони відверто енциклопедичні і нагадують листи, які майже двісті років потому будуть писати до своїх синів наші сучасники – педагог Василь Сухомлинський та поет Василь Стус. Невідомо, чи були вони ознайомлені з творчим доробком англійського автора, але таке перегукування дуже показове, бо засвідчує, що роздуми українських мислителів над складними проблемами батьківської педагогіки є органічною складовою загального європейського контексту розвитку педагогічної думки.

З цього погляду особливий інтерес становить цикл статей, над яким у 1967 році працював В.О. Сухомлинський. На жаль, ця педагогічно-публіцистична праця не була закінчена видатним педагогом. Вперше її публікація відбулася через десять років після написання [9]. Наступного року в тому самому виданні вийшла його книга під виразною назвою «Батьківська педагогіка» [9].

Судячи з цього, В.О. Сухомлинський почав роботу над своєрідною енциклопедією сімейного виховання, у якій основна увага приділялася проблемам виховання дітей у сім'ї, педагогічної освіти батьків, соціальної педагогіки, тобто особливо актуальним проблемам сучасності.

Педагогічна майстерність великого вчителя виявилася в тому, що звичайні, нібито буденні події чи ситуації він використовував як важливі фактори виховного впливу на особистість дитини. Кожний

маленький епізод, подія з життя школи чи сім'ї стають відповідним моментом для змістовної розмови насамперед з власним сином, його ровесниками, їхніми батьками. З цього погляду дуже показовим є назва одного із розділів «Батьківської педагогіки» – «Що ми залишаємо в серцях своїх синів, батьки?». Фрагменти майбутньої книжки про батьківську педагогіку є захоплюючими і хвилюючими міркуваннями про обов'язок батьків щодо своїх дітей.

Ці листи, безперечно, є продовженням роздумів педагога про виховання молодого людини – громадянина, моральне, фізичне становлення юнака, бачення ним навколишнього світу, тобто саме в той період, коли батьківські поради, настанови, вказівки особливо необхідні. Це зразок *батьківської педагогіки*, складова педагогічної концепції В.О. Сухомлинського, що органічно поєднується з його постійними роздумами над проблемою «народження громадянина». У своїх зверненнях до сина він наголошував, що його поради базуються на власному досвіді, вистраждані ним, перевірені життям. От чому він так детально згадує дитинство, свою юність, власні студентські роки, коли вперше залишив рідну хату, «вилетів із батьківського гнізда». Тож він мав моральне право на повчання, які були так яскраво висловлені в листах до сина: «І нехай проклятий буде той, хто хоч однією думкою, одним словом, одним вчинком своїм виявить зневагу до хліба і праці, до народу, що дав нам усім життя» [10, с. 586].

На жаль, ті листи не датовані, але з їхнього змісту можна здогадатися, що вони написані тоді, коли син Василя Олександровича вже став студентом. Батько вважав за потрібне саме в цей відповідальний період спрямовувати самостійне життя сина в правильне русло, надаючи поради з власного досвіду.

Зрозуміло, що листи В.Сухомлинського до сина мають не вузьке, суто біографічне значення, натомість вони адресовані широкому загалу читачів з метою допомогти у вихованні громадянина, тобто розв'язанні центральної проблеми педагогічної системи В.О. Сухомлинського. Не випадково в одному з перших листів він пише синові: «Радий, що мій лист збудив у тебе цілий рій думок. Певно, причиною такого злету є те, що перед тобою зараз нові люди, ти щодня пізнаєш пречудове, найдивовижніше, що є в світі – людину» [там само, с. 594].

Особливого значення видатний педагог надавав самовихованню, яке, за його переконанням, починається із самопізнання. «Найскладніше і найважливіше в житті молодого людини – побачити себе наче збоку, побачити в світлі ідеального, героїчного» [там само, с. 610]. Цьому сприяє, зокрема, художня література, яка відкриває перед молодістю людиною все нові й нові грані краси душі людської [там само, с. 613].

Важливими моральними якостями, які В.Сухомлинський намагався виховати у свого сина, є любов, шанобливе ставлення до майбутньої дружини, сім'ї. «Пам'ятай, – пише він, – що любов – це

насамперед відповідальність за ту людину, яку ти полюбив, за її долю, за її майбутнє». Показово, що Василь Олександрович згадує, як будувалися його відносини з дружиною. Він писав: «Скоро 25 років мине, як ми одружилися з твоєю матір'ю... І щоразу, коли зустрічаю її після кількох днів розлуки, я відчуваю трепет серця – бачу в ній, єдиній на світі коханій жінці, щось нове» [там само, с. 622]. Згадування у листах власних почуттів, біографії, безперечно, мали на меті вплинути на вихованість сина і одночасно дати уявлення про ту моральну висоту, до якої педагог намагався долучити його.

Складається враження, що, звертаючись до сина, він думав про більш широкий загал майбутніх читачів. Це своєрідні публіцистичні «трактати» (як писав сам Сухомлинський), що надавало його епістолярію значення своєрідної декларації. Скажімо, один із листів починається так: «Ти спонукаєш мене писати справжні трактати. Спершу про дружбу і кохання, потім – про жіночість, тепер ти просиш сказати батьківське слово про красу. Ну що ж, я скажу, тільки нехай мої слова залишаться в твоїй свідомості на все життя» [там само, с. 633–634].

Багатьох важливих тем торкався В.О. Сухомлинський в листах, відповідаючи на запитання сина. Наприклад, як економно і розумно використовувати час [там само, с. 644, 648]. З цього погляду найбільш цікаві роздуми видатного педагога, як він сам організовував свій робочий день («Протягом тридцяти років я починаю свій робочий день о 5-й годині ранку, працюю до восьмої години. Тридцять книжок з педагогіки та понад триста інших наукових праць – усе це написано з 5 до 8 години ранку»)» [там само, с. 649].

Важко сказати, чому Василь Олександрович вирішив не друкувати матеріал, який був явно орієнтований на широкий загал. З нашого погляду, він свідомо розраховував на публіцистичний характер листів до сина, які не обмежувалися проблемами суто родинного виховання, однак відчував деяку штучність манери викладу. Як би там не було, ці листи посідають важливе місце не тільки в системі педагогічних поглядів В.О. Сухомлинського, а й в теорії виховання взагалі, як зразок не просто родинної, а саме *батьківської* педагогіки.

Послідовником В.О. Сухомлинського щодо розвитку основних положень батьківської педагогіки став поет Василь Стус. У листуванні двох видатних діячів української культури є багато спільного, але є й певні відмінності. Листи В.Стуса адресувалися лише сину і не призначалися, судячи з наявних матеріалів, для широкого загалу читачів (хоча хто знає, яку думку він переслідував). Варто також врахувати те, що потреба використання епістолярного жанру у В.О. Сухомлинського і В.Стуса була різною: Василь Олександрович сподівався на публікацію своїх листів, у будь-якому разі враховував таку можливість, у В.Стуса ситуація була зовсім іншою.

Василь Стус – поет, перекладач, прозаїк, літературознавець, правозахисник – один із найактивніших

представників українського культурного руху шестидесятників, чия доля була дуже трагічною. Роками позбавлений живого спілкування з рідними, друзями, однодумцями, він помер на заслання і лише після здобуття Україною незалежності був перезахований у Києві на Байковому кладовищі. Невдовзі прийшло і широке визнання його поезії. Посмертно його відзначено Державною премією імені Тараса Шевченка, видано збірку його творів у шести томах, дев'яти книгах (Львів, 1994–1995). Вірші його введено до шкільної програми. У 2005 році Василю Стусу присвоєно звання Героя України. Та все це відбувалося після смерті видатного діяча української культури.

Єдиною можливістю спілкування з рідними та однодумцями залишалися листи, що їх окремою книгою було видано під назвою «Листи до сина» [8]. Як згадував син поета Дмитро Васильович, його батько в дуже важких умовах заслання змушений був «реалізуватися лише в епістолярному жанрі. І він перетворює форму звичайного буденного листа у симбіоз щоденної духовної автобіографії, що фіксувала як моменти його творчої реалізації, так і його роздуми, його розуміння світу і себе в цьому світі» [там само, с. 6]. Епістолярна спадщина видатного поета вже привертала увагу науковців. Так, С.Богдан справедливо наголошує, що, читаючи листи Стуса, «відчуваєш певну самоізоляцію існування в іншому просторі... можливо, саме за цим приховуються першопричини його винятково вишуканої, шляхетної, індивідуально увиразненої мовної поведінки: прагнення до ідеальної моделі як засіб повсякденного ствердження високого ідеалізму» [1, с. 19–23]. Утім дослідження С.Богдан присвячене лінгвістичним проблемам, аналізу мови епістолярію В.Стуса. Зокрема, акцентується на шанобливого ставленні автора до адресатів через посередництво написання звернень до них з великої літери: **Т**у. Так він звертався навіть до малого ще сина.

Не меншого (якщо не більшого!) значення мають згадані листи з погляду педагогіки. Окремих друкованих праць з педагогіки В.Стус не мав, проте його інтерес до проблем дидактики, теорії виховання не викликає сумнівів. Нагадаємо, що поет закінчив педагогічний інститут і деякий час працював учителем середньої школи. Знання психолого-педагогічних дисциплін давали змогу науково обґрунтувати вимоги як до себе, так і до сина. При цьому він не залишав без уваги найдрібніші сторони його навчання, виховання й розвитку. Так, коли Дмитро пішов у перший клас, батько з великим зацікавленням у листі (вересень, 1973) запитував його: «А якою ручкою пишеш? Кульковою чи пером? А гарний маєш портфель? А пенал? А читанка – гарна? А як звати вчительку Твою? А з ким Ти сидиш за партою? А цікаво Тобі? А за партою добре сидіти? А як Тобі висиджувати всі чотири уроки?» [там само, с. 75].

Вивчення листів до родини засвідчує, що письменник своїм прикладом – різнобічною обізнаністю, поінформованістю, потребою постійного

поповнення знань – намагався стимулювати сина до праці над собою. Свідченням цього є батьківські поради, які доцільно назвати методичними, надані ним тоді, коли він відчув, що син не звик писати листи. «Треба частіше, – пише він, – викладати свої думки на папері. Намагайся це робити частіше. Напиши, скажімо, як Ти провів свій вихідний день. А ще краще – розкажи, яке Ти бачив кіно чи гру. Перекажи його, подумай, чи добре грав той чи інший актор чи гравець. Хто з них сподобався Тобі більше. Чим більше Ти висловиш своїх думок, тим краще. Отак напиши, а через місяць – перечитай. Побачиш, що міг би написати краще. Спробуй виправити, що тобі видається невдалим. Так Ти навчишся писати краще...» [там само, с. 91–92].

Цікаво, що поет постійно на основі власних знань з різних галузей науки намагався викликати в сина інтерес до навчання. У листі від 8 березня 1976 року він пропонує завдання з географії і наводить багато прикладів, фактичних даних з метою розвинути інтерес сина «до цієї дисципліни»: «Стеж за небом і зірками – дивись, що кожної ночі багато зірок рухається» [там само, с. 92–93].

Дуже бережно і делікатно привчав Василь Стус свого сина до музики, до думки, що вона дає людям не тільки естетичне задоволення, але може бути міцним засобом морального виховання, самоутвердження, самовдосконалення. Так, про життя Бетховена він пише: «І яка це була людина! Все життя – в горі, в нещасті, в муці – і він – один проти цілого світу – перемагає! Тобто, не поступається напасникам, а йде напролом: або світ прийме таким мене, як я є, як мене народила мати – або вб'є, знищить мене. Але я – не поступлюся! І з кожної миті своєї, з кожного почуття й думки своєї зроблю свій портрет, тобто, портрет цілого світу: хай знає цей світ, що душив, гнув мене, що я вижив, зберігся, доніс до людей усе, що хотів» [там само, с. 131–132].

Важко перелічити теми, які порушував у листуванні з сином батько: поради з фізичного загартовування, допомога мамі в домашній роботі, вивчення англійської мови («разів у 5 вивчай більше слів, ніж дають у школі») [там само, с. 124].

Увесь час він вчив сина: «Освіта – це вид гігієни. Письмо з помилками – то як невиміті руки чи зуби. Поразка мусить стимулювати на чергову перемогу – це логіка сильних (а Ти – мужчина). У поразці попускають руки – лише слабкі. Освіта потрібна людині не для іспиту і вступу до технікуму, а для неї самої... Ти повинен бути освіченою людиною, бо теперішня людина – тільки освічена Людина – це обов'язок, а не титул (народився і – вже людина), Людина – твориться, самонароджується» [там само, с. 150]. Такі афористичні гасла неначе покликани до того, щоб на їх основі розгорнути дискусію в класі, написати великими літерами та розвісити у шкільних коридорах.

У досягненні мети – виховати сина громадянином-патріотом, порядною людиною – значне місце Василь Стус відводив методу прикладу, особливо

особистого. В одному з останніх листів, звертаючись до жінки і сина, він писав: «Читаю листи Лесі Українки – і вкрай захоплений ними. Винятково захоплений. Була б змога – щось би більше написав на їхній основі. Наприклад, «Уроки Лесі Українки» [там само, с. 179]. Вважаємо, що листування самого поета з сином теж можна було назвати уроками життя, що мають неабияке значення в історії вітчизняної педагогічної науки.

Вже на початку ХХІ ст. відомий український науковець, перекладач, публіцист, суспільний діяч Максим Стріха зробив узагальнення стосовно значення листів видатного українського поета. Він писав: «Протягом останніх років то був взагалі чи не єдиний жанр, у якому дозволялося писати в'язневі Пермського концтабору, – вірші та переклади було заборонено. І відтак тому ці листи стали не тільки приголомшливим документом доби, а й одним із вершинних надбань епістолярного жанру в усій світовій літературі. Вони далеко переросли рамки конкретних адресатів – поетових рідних, з якими листування було дозволено. І сьогодні вони сприймаються як послання Василя Стуса всьому людству (втім, хто знає, можливо, і писались вони не в останню чергу саме з такою метою)» [7]. За твердженням М.Х. Коцюбинської, листи українських в'язнів до своїх дітей є «педагогічною поемою», а листи В.Стуса до сина, які «ростуть» змістовно й інтонаційно паралельно з дорослішанням адресата, – одним із її розділів [4].

Отже, в історії педагогіки епістолярний жанр є важливим засобом виховання молодого покоління, а листування батька з сином – засобом ефективного батьківського виховання.

Література

1. Богдан С. «Магічне свічадо» епістолярію Василя Стуса / Світлана Богдан // Дивослово. – 2004. – №1. – С.19–23.
2. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С.Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 374 с.
3. Енциклопедія освіти / Гол. редактор В.Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1038 с.
4. Коцюбинська М.Х. Листи і люди. Роздуми про епістолярну творчість / М.Х. Коцюбинська. – К.: Дух і літера, 2009. – 582 с.
5. Стельмахович М.Г. Українське родинознавство / М.Г. Стельмахович. – Івано-Франківськ, 1994. – 54 с.
6. Стражнікова І. Педагогічні погляди та освітня діяльність Іванни Петрів / І.Стражнікова. – Івано-Франківськ: Гостинець 2007. – 232 с.
7. Стріха М. Листи від Василя Стуса / М.Стріха // Дзеркало тижня. – 2001. – №11, 17 березня.
8. Стус В. Листи до сина / В.Стус. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – 192 с.
9. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка / В.О. Сухомлинський. – К.: Рад. школа, 1978. – 263 с.
10. Сухомлинський В.О. Листи до сина / В.О. Сухомлинський // Вибрані твори: в 5-ти т. – Т. 3. – К.: Рад. школа, 1977. – С. 583–657.

Анонції

Тетяна ЗАВГОРОДНЯ

Епістолярний жанр як важливий засіб батьківського виховання

У статті висвітлюється проблема ролі батька в сімейному вихованні. На прикладі листів до синів розглядається вплив батьків на формування особистості майбутніх поколінь в контексті європейських тенденцій розвитку педагогічної теорії та практики.

Ключові слова: епістолярна спадщина, батьківська педагогіка, сімейне виховання, формування особистості.

Татьяна ЗАВГОРОДНЯ

Эпистолярный жанр как важный способ отцовского воспитания

В статье раскрывается проблема роли отца в семейном воспитании. На примере писем к сыновьям

рассматривается влияние отца на формирование личности будущих поколений в контексте европейских тенденций развития педагогической теории и практики.

Ключевые слова: эпистолярное наследие, отцовская педагогика, семейное воспитание, формирование личности.

Tetyana ZARGORODNIA

Epistolary genre as the important mean of the paternal education

The problem relatively to the role of father in domestic education is illuminated in the article. Influence of the father on forming of personality of future generations in the context of the European trends of development pedagogical theory and practice is examined on the example of paternal letters to the sons.

Keywords: epistolary inheritance, paternal pedagogics, domestic education, forming of personality.

Під час XVIII Всеукраїнських педагогічних читань «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю». Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, 2011 р.

Фото Елеонори Золотарьової

ФОТОРЕПОРТАЖ

